

ВИХОВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ 70-х рр. ХХ ст.

У статті показано, що питання виховання громадської активності серед студентської молоді у 70-ті рр. ХХ ст. визначалися пріоритетними під впливом соціально-економічних, ідеологічних, соціокультурних чинників. Представлено аналіз поняття “студентство” як особливої соціальної груп. Розглянуто проблему формування громадської позиції у контексті вікових, соціальних, психологічних особливостей студентства.

Ключові слова: громадська позиція, громадська діяльність, соціальна активність, студентство.

В статье показано, что вопрос воспитания общественной активности среди студенческой молодежи в 70-е гг. ХХ в. определялись приоритетными под влиянием социально-экономических, идеологических, социокультурных факторов. Представлен анализ понятия "студентство" как особой социальной группы. Рассмотрена проблема формирования гражданской позиции в контексте возрастных, социальных, психологических особенностей студенчества.

Ключевые слова: гражданская позиция, общественная деятельность, социальная активность, студенчество.

The paper shows that the issue of public education activities among students in the 70's. ХХ century. defines priority under the influence of socio-economic, ideological, social and cultural factors. The analysis of the concept of "student" as a particular social group. The problem of the formation of citizenship in the context of age, social, psychological characteristics and students.

Key words: itizenship, social activity, community activities, students.

Постановка проблеми. Проблема виховання молоді людини завжди була актуальною в системі суспільно-культурних цінностей й здійснювалася відповідно до особливостей формування системи освіти, вектора розвитку суспільства, пріоритетності соціо-культурних цінностей в ньому.

Вимоги до особистісних та професійних якостей молоді людини формувалися під впливом геополітичних, соціально-економічних чинників, визначалися особливостями державної політики, запитами громадської думки, коригувалися прогресивними теоріями, зумовлювалися культурно-

національними особливостями ментальності та світогляду народу.

У 70-рр ХХ ст. також сформувалася певна система вимог до молодого спеціаліста. Вони проектувалися на особистісну сферу (якості характеру, риси поведінки, ставлення до оточуючих), професійну сферу (уміння та навички діяльності, професійні знання) та громадську сферу (уміння та навички громадської роботи, ставлення до громадської діяльності).

У відповідності до вимог було розроблено широку програму підготовки кадрів за новими перспективними напрямками науки та техніки, озброєння молодих спеціалістів сучасними знаннями, навичками організаторської та громадської роботи, вмінням застосовувати отримані знання на практиці. Особливе місце відводилося вихованню активної громадської позиції особистості.

Зазначені питання і на сучасному етапі розвитку національної вищої школи не втратили своєї актуальності та потребують ретельного вивчення.

Аналіз актуальних досліджень. Питання формування громадської активності студентської молоді розглядалися, переважно, в контексті проблеми студентської громадської діяльності в дослідженнях історичного характеру (С. Ашевський, Р. Видрін, Г. Енгель, В. Горохов, П. Капніст, С. Мельгунов).

Деякі питання розглядалися у контексті діяльності молодіжних об'єднань України (І. Андрухіна, І. Головенького, В. Орлова, В. Сушка, С. Черкасової, Н. Якушко).

Певні проблеми було відображено в дослідженнях виховної діяльності сучасних спілок молоді (М. Баяновська, М. Окаринський, Н. Онищенко, Л. Ярова).

Однак, питання формування громадської активності студентської молоді вищих навчальних закладів Україні у 70-ті рр. ХХ ст. не були предметом спеціального вивчення.

Мета статті – на основі вивчення науково-педагогічної літератури проаналізувати особливості виховання громадської активності студентської молоді у 70-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Підготовка висококваліфікованих

спеціалістів у 70-ті рр. ХХ ст. входила до важливіших завдань суспільства, вирішення яких дозволяла забезпечити політичну стабільність та національну безпеку будь-якої держави. У центрі проблеми формування молодого людини стояли якісні та кількісні характеристики майбутнього країни й, навіть, сам факт її функціонування.

Підкреслювалося, що авторитетом у науці, виробництві стане той, хто зумів у студентські роки отримати більш міцні знання, необхідні навички самостійної роботи, придбав організаторські здібності.[4, с. 12] Тому особлива увага приділялася організації навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів країни.

Інститут вищої освіти у 70-ті рр.. функціонував під впливом загальних факторів, що регулювали суспільно-політичне життя країни. КПРС, спираючись на Конституцію СРСР та УРСР, визначала перспективи розвитку українського суспільства, керувала його творчою і науковою діяльністю. Рішення пленумів КПРС, реалізували не лише безпосередні органи управління вищою освітою (МВССОУ), а і особливі підрозділи КПУ і управління з викладання суспільних наук МВССОУ. Вивчення та аналіз історико-педагогічної літератури досліджуваного періоду дозволили виділити основні риси інституту вищої освіти країни досліджуваного періоду.

1. Централізований характер.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи покращення підготовки фахівців і вдосконалення керівництва вищою та середньою спеціальною освітою в країні” від 3 вересня 1966 р. поклала край майже усім повноваженням, які з 1959 р. мало виведене з союзного підпорядкування республіканське МВССОУ. Це вважаємо завершенням лібералізації суспільно-політичного життя у сфері вищої освіти і початком значних змін, в основі яких була нова централізація управління.

У результаті, управління вищою освітою, при наявності відповідних українських структур, мало особливості, пов'язані з розпорошенням повноважень на союзному і республіканському рівнях. У цій системі управління МВССО СРСР було незаперечним її центром, стало головною

установою з управління вищою освітою в УРСР. Не дивлячись на те, що багато важливих функцій і засобів було винесено поза його компетенцію, воно поступово зосередило найбільші людські, наукові, методичні та матеріальні ресурси галузі. Профільні вузи інших міністерств і відомств (медичні, педагогічні), попри формальне їх відокремлення, були органічно пов'язані з МВССОУ, користувались його ресурсами і методичними напрацюваннями.

Безперечно, галузеве законодавство і проведені на його основі заходи сприяли появі значних, особливо кількісних, результатів у галузі. Зміст наявних документів дає підстави стверджувати, що було забезпечено накопичення матеріально-технічної бази, покращено підготовку і підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів і сприяння вузам у їх науковій роботі. Проте, реалізація ідей КПРС з розвитку радянського суспільства зміцнювала українську вищу освіту саме як дієвий елемент союзної системи. Наявне законодавство можливо розглядати як більш декларативне. Галузь планували докорінно перебудувати до потреб науково-технічного прогресу, економіки та політики країни. Отже, державна політика мала на меті уніфікувати, централізувати українську вищу освіту.

2. Ідеологізований характер.

Робота вузів велася у ситуації коли розвиток знань суспільства залежав від ідеології, тому надзвичайно ускладненим і суперечним був хід досліджень, як щодо тематики, визначених, з незалежних від науковців причин, стандартів змісту, так і щодо сприйняття державою здобутих результатів. Частина наукової роботи вузів була штучно спрямована у русло тематики, яку визначали не об'єктивні потреби науки, а політичні рішення. Ґрунтовний науковий пошук і публікацію неупереджених висновків ускладнювала неможливість доступу до зарубіжної історіографії, архівів і преси. Але, навіть у цих складних умовах наукова робота переважно завершувалась набуттям ґрунтовних результатів.

У той же час, освітянам доводилось враховувати політику КПРС щодо додаткових до фаху знань ідеології, які вважали чи не першочерговими. Пошук балансу між цими процесами мав кількісний і якісний характер. Саме

присутність у навчанні ідеології, що заперечується принципами освіти, створило неприродне напруження і значно його обтяжувало. Штучне, з незалежних від вищої освіти причин, винесення на перший план тотальної ідеологізації освіти знижувало оцінку позитивних результатів організації навчання. Одночасно поступово формувалась орієнтація на фундаментальні, а не вузькопрофільні знання фахівців, більш самостійну і наукову роботу студентів.

3. Науково-технічне спрямування.

Потреба відповідності знань фахівців вимогам тих сфер, де їх прагнули використовувати, передбачала дієву модель навчально-методичного забезпечення. Отже, відбувався пошук кращих форм організації навчального процесу, відповідно до вимог педагогіки і НТП.

4. Громадська орієнтованість.

Вища освіта в УРСР у 70-ті рр. XX ст., була значною і важливою частиною духовності суспільства, не існувала осторонь суспільно-політичного життя. Особливо прикметною рисою цієї доби стало те, що маючи за мету збільшити віддачу від вищої освіти радянському суспільству, на перший план виносилось формування міцного ідейного, духовного підґрунтя.

Отже, виховання молодого людини здійснювалося інститутом освіти, соціокультурним середовищем у відповідності до ідеологічного вектору розвитку держави та регламентувався владними органами.

Так, XXV з'їзд КПРС підкреслив велике значення проблеми формування нової людини, висунув завдання подальшого вдосконалення виховної роботи. Все це зумовило вивчення проблеми становлення молодого спеціаліста, який повинен бути динамічним, здібним адаптуватися до нових умов, що постійно змінюються під впливом науково-технічної революції, постійно професійно самовдосконалюватися, буди здібним до творчого пошуку, діяльності з управління суспільством. [6, с. 4].

У матеріалах Всесоюзного студентському зльоті в жовтні 1971 р. було сформульовано такі вимоги до молодого спеціаліста: "Радянський спеціаліст сьогодні – людина, яка має широку наукову та практичну підготовку, досконало

володіє своєю спеціальністю”.

У доповіді на Пленумі ЦК КПРС 25 жовтня 1976 р. підкреслював, що кожний “спеціаліст зобов’язаний оволодіти наукою управління, стверджувати сучасні методи планування та організації виробництва, бути активним провідником науково-технічного прогресу”[3] .

Так, на сторінках періодичної преси того часу читаємо про вимоги до молодого фахівця: “уміння організувати діяльність та спілкування в колективі, здібність на практиці застосувати принципи наукової організації труда, вміння працювати з людьми, враховувати колективний досвід, критично ставитися до своїх досягнень, володіння високою культурою, широкою ерудицією”.

Зазначимо, що в досліджуваній період проблема формування нової людини трансформувалася у певні завдання, конкретні вимоги та систему умов при підготовці молодих спеціалістів, вихованні студентської молоді.

Швидкий ріст чисельності студентів, зростаюче значення їх соціально-політичного та культурного життя, єдність соціального положення та інтересів перетворили студентство у значущу соціальну групу.

Як показало вивчення історико-педагогічної літератури, інтерес до такої суспільної групи, як студентство, обумовлювалося низкою причин:

по-перше, у суспільстві з інтенсивним розвитком господарства, науки та культури, спостерігалася зростання чисельності спеціалістів з вищою освітою . Так за роки існування СРСР (1922-1917 рр.) кількість вищих навчальних закладів зросла від 248 до 833, а кількість студентів з 217 тис. до 4 млн. 671 тис., тобто більше ніж у 21 раз. Кількість населення зросло лише на 55% [4, с.9]. З початку 70-х рр.. значно зріс відсоток студентства серед інших категорій молоді. Якщо у 1959 р. число студентів відносно до групи молоді від 16 до 29 років складало 4,5%, проте у 1970 р. – вже 8,2 %, тобто практично кожний 10 молодий громадянин у віці 29 років є студентом[8, с.22]. Отже, студентство – значна частина суспільної групи молоді та значна частина членів суспільства взагалі.

по-друге, зростає соціально-економічна значущість навчально-підготовчих

функцій студентів – контингент студентів та якість їх підготовки визначається економічною необхідністю суспільства, підвищенням ролі та впливом системи вищої освіти на розвиток усіх соціально-економічних процесів у суспільстві;

по-третє, студентство є важливим ресурсом для поповнення інтелігенції;

по-четверте, студентство стало відігравати значну роль у громадському житті країни та господарстві.

До наукового обігу впевнено увійшло поняття “особистість студента”, що було спричинено: значущістю соціальної групи студентства, значущістю, спорідненістю та специфікою соціально-вікового періоду, до якого відноситься студентський вік (18-25 лет); потенційними можливостями для подальшого формування особистості майбутнього спеціаліста, громадського та культурного діяча, сім’янина.

Особистість студента розглядалася у багатьох аспектах: психофізіологічному[7], психологічному[1,9,10], соціальному[2,13], у зв’язку із підготовкою майбутніх спеціалістів. Особливий інтерес стала викликати особистість студента у зв’язку із громадською діяльністю.

Група авторів, виходячи з ролевої структури особистості студента як майбутнього спеціаліста, виділяє наступні особистісні характеристики: професійна підготовка, організаторські навички, громадсько-політична активність, загальна культура, ставлення особистості до колективу[11, 12, 13].

У ході дослідження було встановлено, що в особистості студента об’єднуються не лише ті характерні риси, які найбільш типові для вихованців усіх вищих навчальних закладів та технікумів, проте й ті типові вимоги, які висуває життя для майбутнього культурного життя. Саме вихід за межі студентства відкриває численні можливості, дозволяє наблизити особистість студентства до майбутніх вимог суспільства, до вимог майбутньої спеціальності. Пошук моделі типології студента, обмежуючись студентством, втрачає громадський сенс. Найбільш повну характеристику студентів слід доповнити й збагатити характеристикою їх як майбутніх спеціалістів, всебічно розвинутих людей.

Проблеми студентства, як соціального феномену у 70-ті рр..XX ст.стали

предметом наукового інтересу та активно розроблялися спеціалістами різних галузей. Так, соціальні витоки поповнення студентства, особливості його різних професійних груп розглядалися А. Дмитрієвим, С. Іконніковою, С. Колесніковим, В. Лісовським, Б. Рубіним, Л. Рубіною, М. Руткевичем, Е. Саар, М. Тітма, Ф. Філіпповим та ін.

Науковцями було встановлено, що студентство має специфічні соціальні і психологічні риси, наявність яких визначається як віковими особливостями молодих людей, так і тим, що їх соціально-економічне і суспільно-політичне положення, їх духовний світ знаходиться в стані становлення. Вивчення історико-педагогічної літератури досліджуваного періоду дозволило визначити характерні риси студентства, які обумовлювали особливу роль студентів у активному громадському житті суспільства.

1. Студентство – частина інтелігенції.

Студентство розглядалося частиною інтелігенції й в той час особою групою радянської молоді. Тому враховувалися, особливості, обумовлені соціальною приналежністю до інтелігенції, соціально-віковою приналежністю до молоді, ідеологічно-соціальним характером механізму формування громадської свідомості суспільства.

Під поняттям “інтелігенція” розуміли окремий соціальний прошарок людей, які професійно займаються висококваліфікованою розумовою працею по виробленню, освоєнню та використанню духовних цінностей суспільства в інтересах народу, з метою прогресивного розвитку суспільства [6, с. 8].

Прогресивне значення інтелігенції обумовлювалося її визначною та виключною роллю у вирішенні низки важливих питань:

1. Розвиток науково-технічної революції та підвищення загальної культури суспільства.

2. Пропаганда та реалізація політичних та господарських рішень Комуністичної партії та радянської держави.

3. Формування особистості нового типу, ідеологічному вихованні мас, боротьба з немарксистською ідеологією.

Оскільки інтелігенція комплектувалася із різних класів та усіх верств

суспільства, джерелом поповнення інтелігенції виступала вища освіта, яка ставала фактором соціального переміщення.

Отже, становленню в свідомості студентів рис свідомості інтелігенції передують формування в абітурієнтів стійких уявлень про соціальне положення, функції, покликання інтелігенції. З усіма своїми перевагами та недоліками, з певною ідеалізацією інтелігенції, з цілеспрямованістю стати до її рядів та з майже повною відсутністю власного досвіду у визначенні життєвих планів свідомість абітурієнтів виступає вихідним рівнем формування студентської свідомості як свідомості інтелігенції. [6, с.10].

2. Вікові особливості студентства.

Студентство – практично однорідна вікова група. У досліджуваний період спостерігався процес омолодження студентського складу та стабілізація студентського віку.

3. Особливості усвідомлення професійної реалізації студентів.

Проте вказувалося на необхідність враховувати різницю в досвіді, навичках та знаннях, розбіжності близьких перспектив.

Так К.Обуховський відмічав, що лише при закінченні ВНЗ студенти переходять від загальних до конкретних уявлень про смисл своєї діяльності, про способи задоволення потреби познати сенс життя [12, с.212-213].

Матеріали соціологічних досліджень свідчать про те, що студенти старших курсів значно вище оцінювали такі якості спеціаліста як якості організатора та вихователя. Великий відсоток студентів вважав за необхідне та важливе участь у науково-дослідній роботі, оскільки вона сприяє виробленню необхідних навичок майбутньої діяльності спеціаліста. У старшекурсників з'являється предметний інтерес до умов труда спеціаліста [6,с.12-13]

4. Психологічні особливості студентської молоді.

Студентству було притаманно прагнення до романтики, підвищена емоційність, перебільшена віра у свої сили, характерно прагнення до дорослого життя, до самостійної діяльності. Студенти ще не беруть участі у виробництві матеріальних або духовних цінностей, проте частково задіяні у корисній праці у формі навчання. Єдність цілей у здобутті вищої освіти, єдиний характер праці –

навчання, спосіб життя, активна життєва позиція сприяють виробленню у студентства згуртованості та колективізму. Це проявляється у різноманітних формах та проявах колективістської діяльності студентів. Колективні форми навчання та дозвілля притаманні для студентства.

У роки студентства засвоюються нові соціальні ролі, нові обов'язки добавляються до вже існуючих й потребують здібності вживатися до умов багаторольової, багатогранної діяльності. У студента виникає потреба у новому сенсі життя, в організаторських здібностях, у певному рівні культури й т.ін. Тобто роки студентства – це час нових починань, стратегічно важливих виборів, що характеризуються ускладненням життєвого процесу.

Студентський вік характерне й тим, що у цей період досягаються оптимуми розвитку інтелектуальних та фізичних сил.

5. Мобільність студентства.

Студентство – мобільна соціальна група, її склад що річно змінюється, оскільки кількість вступивши до вищого навчального закладу перевищує кількість випускників[14, с.212-213]. У той же час студентам притаманна активна взаємодія з різними соціальними групами уможлиблює широке соціальне спілкування, укріплює зв'язок з іншими соціальними групами суспільства.

6. Соціальний престиж студентського статусу.

Студентство – це соціальна група, що складається з молоді, що навчається у вищих учбових закладах, що складає соціально-демографічну групу з певним суспільним положенням, роллю і статусом. Студентство як найбільш підготовлена, освічена частина молоді виступає передовою групою молоді.

7. Соціальні особливості студентства.

Соціально-демографічна характеристика студентства свідчить про сильно виражений стан цієї соціально-вікової групи. Вихідці із різних місцевостей, із різних соціальних груп, які несуть відбиток цих груп, свого життєвого устрою, перетворюються за роки студентства до інтелігенції. Ці перетворення неможливі без численних змін особистісного характеру. Сам процес навчання обумовлює включення студентів до системи суспільних відносин. Студентство

співпрацює з різними класами та соціальними групами, бере активну участь у громадському житті та трудових справах країни.

Зазначимо, що у досліджуваній період у науковій літературі не було чіткого та повного визначення поняття “студентство”, й не було одностайної думки про характер та специфіку труда студентів. Сутність та специфіка формування та реалізації їх основних інтересів визначалося дослідженням кола суспільних відносин, до якого залучаються студенти в процесі своєї діяльності.

Особливості певного класу або соціальної групи визначалися у відповідності до їх місця в системі економічних відносин суспільства. Саме за цим критерієм визначалося місце студентства як суспільної групи у соціально-класовій структурі суспільства [4, 13].

Отже, поняття студентство соціологами визначалося як “мобільна соціальна група, метою існування якої є організована за певною програмою підготовка до виконання високих професійних та соціальних ролей у матеріальному та духовному виробництві” [13, с.38]. Тобто студентство розглядалося як соціальна група в системі ВНЗ, яка має свої цілі, свої специфічні особливості і яка готується до виконання соціальних ролей та функцій інтелігенції.

У той же час, відмічалося, що неправильним було б розглядати студентство лише як певний стан підготовки до зайняття статусу інтелігенції. Оскільки студентство володіє усіма необхідними характеристиками, достатніми для віднесення його до особливої соціальної групи. Серед основних ознак, підтверджуючих соціальну самостійність студентства відносили: виконання у суспільстві певних функцій, об’єктивність існування, детермінованість соціальної поведінки, певна цілісність та самостійність по відношенню до інших соціальних груп, специфічні соціально-психологічні риси та системи цінностей. [13].

Виходячи з названих принципів А.Семашко визначав студентство як “групу людей молодого віку, об’єднану виконанням потенціально значущих для суспільства спеціальних підготовлених функцій, яка тимчасово не бере участь у суспільно-користній виробничій діяльності, володіє системою

цінностей та такої, що готується до виконання у суспільстві соціальних ролей інтелігенції” [13, с. 92].

На відміну від Ю.Колеснікова, Б.Рубіна А.Семашко виділяв студентство як особливу соціальну групу, відмічав відмінності, що були викликані витоками формування студентства (класи та соціальні групи). З іншого боку автором підкреслювалося, що студентство не було б соціальною групою, якби “множинність” походження не нівелювалася єдиною соціально-функціональною природою та єдністю інших ознак.

Викликають певний інтерес визначення студентства, представлені А.Власенко, Т.Іщенко. А.Власенко зазначав, що студентство – особлива соціальна група, сформована із різних соціальних утворень суспільства, для якої характерні особливі умови життя, праці та побуту, особлива громадська поведінка та психологія, для якої набуття знань та підготовка для майбутньої праці у суспільному виробництві, науці, культурі є головою та єдиною справою[2, с. 54].

Т.Іщенко акцентував увагу на тому факті, що студентство є складовою частиною такої суспільної групи, як радянська молодь. Виділяв відмінні риси студентства: характер праці студентства (систематичне накопичення, засвоєння, оволодіння науковими знаннями), основні соціальні ролі, з позиції яких студентство виступає резервом інтелігенції, приналежність до молодого покоління країни – молоді [5, с. 56].

Як соціальна група студентство є об’єднанням молодих людей з певними соціально значущими прагненнями та завданнями. Студентству притаманні усі якості молоді (патріотизм, відданість радянській ідеології, потяг до знань, свідоме ставлення до праці, працелюбство, колективізм, активність, ентузіазм, прагнення до нового). Поряд з тим, студентство володіє специфічними рисами, які характерні лише для цієї особливої соціальної групи. [8, с. 29].

Основним видом праці студентів визнавалася навчальна праця, яка набувала все більшої соціальної значущості й розглядалася з позиції наукового, економічного, соціального значення. [8, с. 27].

Для вірного визначення характеру праці студентів, виділяли основні

напрями діяльності студентів та ступінь їх активності у різних видах діяльності. А саме: навчальну діяльність, наукову діяльність (робота в конструкторських бюро, наукових інститутах та лабораторіях, промислових підприємствах й т.ін., громадську діяльність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, у 70-ті рр. студентство визначалося специфічною соціальною групою молоді, для якої характерними були особливі умови життя, праці та побуту, соціальна поведінка та психологія, система ціннісних орієнтацій. Головним заняттям студентства є підготовка до майбутньої діяльності у певній галузі матеріального або духовного виробництва.

Конкретний зміст діяльності студентів зазнало якісних змін. Поряд з суто навчальним процесом у житті студентів усе більше значення стали набувати види діяльності, які мали особливий соціальний сенс.

Подальшу перспективу дослідження вбачаємо у вивченні можливостей громадської діяльності для розвитку лідерських якостей особистості студента.

Література

1. Андреева Д.А. Изучение основных личностных характеристик современного студенчества. / Д.А. Андреева Д.А., Г.А. Журавлева.– Москва, 1971. – 329 с.

2. Власенко А.С. Некоторые вопросы воспитания советского студенчества на современном этапе. / А.С. Власенко // Ученые записки Московского областного института им. Н.К.Крупской. – Т. 306. Научный коммунизм. – Вып. 4. – 1971. – С. 40-73.

3. Доклад Генерального секретаря КПСС Л.И. Брежнева на Пленуме ЦК КПРС. // Правда. – 26.10.1976.

4. Житинев В.А. Годы студенческие. / Житинев В.А – М.: Знание, 1972. – 48 с.

5. Ищенко Т.В. Место студенчества в социальной группе советского общества. / Ищенко Т.В. – М., 1972. – 173 с.

6. Коммунистические идеалы становления личности студента.-Харьков, Высшая школа, 1977. – 203 с.

7. Лисовский В.Т. Современный студент. – / Лисовский В.Т. – Ленинград, 1974. – 273 с.
8. Лисовский В.Т. Личность студента. / В.Т. Лисовский В.Т., А.В. Дмитриев – Ленинград: изд-во Ленинградского университета, 1974. – 183 с.
9. Матлин Е.К. Мотивация жизнедеятельности студента./ Матлин Е.К. – Каунас, 1971.
10. Матлин Е.К. Некоторые психологические вопросы воспитания студентов./ Матлин Е.К. – Минск, 1974.
11. Народное хозяйство СССР. 1922-1972 гг. /Юбилейный статистический сборник. – М., 1972. – 430 с.
12. Обуховский К. Психология влечений человека / Обуховский К. – Москва, 1972 . – 307 с.
13. Рубин Б. Студент глазами социолога./ Б. Рубин, Ю. Колесников. – Ростов, 1972.
14. СССР в цифрах в 1973 г./ Статистический зборник. – М.,1974. – 784 с.